

Kazan Hanlığı'nın Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği

İlyas Kamalov*

Özet

Daha İdil Bulgar Devleti zamanında İdil-Ural bölgesine yerleşen Ermeniler, Altın Orda ve Kazan Hanlığı dönemlerinde de bölgedeki varlıklarını muhafaza etmişlerdir. Altın Orda ve Kazan hanlarının müsamahalı dini politikaları sayesinde Ermeniler, bölgedeki diğer Türk olmayan halklar gibi büyük imtiyazlara sahip olmuşlardır. Ermenilerin bölgede kendi mahallelerinin ve kiliselerinin olduğu bilinmektedir. Buna rağmen bir kısmı Rus istilası sırasında istilacıların tarafına geçmiştir. Bölgenin Rus idaresine geçmesiyle Tatar hanları, kendilerine tanıdıkları imtiyazları tamamen kaybettikleri gibi, bölgeden de uzaklaşmak zorunda kalmışlardır. Zira Tatar hanları, diğer din mensupları ve etnik gruplara karşı ne kadar müsamahalı davrandıysa, Rus çarları da bunlara karşı o kadar acımasız bir siyaset izlemişlerdir.

Anahtar Kelimeler

İdil-Ural, Ermeniler, Tatarlar, Altın Orda, Kazan.

İdil-Ural'da Ermeni Nüfusu

Ermenilerin eskiden beri Müslüman ülkeleriyle ticarî ilişkiler yürüttükleri bilinmektedir. X. yüzyılda Ermeniler ilk Müslüman Devlet olan İdil Bulgar Devleti¹ ile yoğun ticari ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Örnek olarak I. Petro döneminde (1682-1725) Bulgar şehrinde bulunan Ermenilere ait mezar taşları, Ermenilerin İdil Bulgarlarıyla sıkı münasebetler içerisinde olduklarını göstermektedir (Yeritsov 1901: 49-59, Smirnov 1958: 330). İbn Fadlan'ın seya-

* Dr., Türk Tarih Kurumu, Ermeni Masası Uzmanı / Ankara
ilyas@ttk.org.tr

hatnamesinde ise Bulgar Hanı'nın çadırında Ermeni halılarının serilmiş olduğu yazılmıştır (1998: 483). Selçukluların seferleri neticesinde ise İdil-Ural bölgesine olan Ermeni göçü artmıştır. Ermeniler bölgede ticaretin yanı sıra inşaatla uğraşmış ve taş binalar inşa etmişlerdir (Ter-Sarkisyan 1998: 261).

Cengiz Han'ın istilası neticesinde İdil Bulgar Devleti'nin Altın Orda'nın içerisinde yer almasıyla (Kamalov 2003: 11-28) bölgenin merkezi konumunda olan Bulgar'ın yerini başta Altın Orda'nın başkenti Saray², ardından da Kazan şehri almıştır. Bu iki şehirde de Ermeni nüfusunun yaşadığı bilinmektedir. Meşhur Arap seyyah İbn Battuta Saray'ı ziyaret ettiğinde, şehirde farklı etnik grupların yaşadığını ve bunların ayrı ayrı sokakları olduğunu yazmıştır (İbn Battuta 1991: 115-116). Buradaki Ermeni nüfusunu da gerek bölgeye gelen tüccarlar, gerekse Moğol fetihleri neticesinde ele geçirilen ve buraya yerleştirilen Ermeniler oluşturmuştur (Galstyan 2005). Yine aynı tarihlerde Ermeniler, Kırım yarımadasında da ticari koloniler kurmuşlardır (Atadjanyan 2006: 22). Böylece Ermeniler bölgeye başlangıçta ticarî ve askerî yollardan gelerek yerleşmiş, sonraki tarihlerde ise Ermenilerin bölgedeki sayıları buraya gelen/getirilen zanaatkarlar sayesinde artmıştır. Yine Ermenilerin bölgedeki diğer halklarla birlikte Altın Orda han ve emirlerinin seferlerine katıldıkları bilinmektedir. Örneğin Altın Orda'nın ilk kez Ruslara yenildiği Kulikovskaya Muharebesi'nde Mamay Mirza'nın ordusunda paralı Cenovalı ve Ermeni askerler de yer almış ve bunların savaş alanını terk etmeleriyle Mamay Mirza savaşı kaybetmiştir (Fahreiddin 2003: 65-66).

Altın Orda'nın parçalanmasıyla birlikte Kazan, bölgenin merkezi hâline gelmiş ve tüccarların en önemli uğrak yeri olmuştur. Altın Orda ve varisi Kazan Hanlığının bir taraftan gerek farklı din mensuplarına, gerekse çeşitli etnik gruplara müsamahalı politika izlemelerinden (Kamalov 2009: 144-148), diğer taraftan da en önemli gelir kolu olan ticarete önem vermelerinden dolayı Ermeniler de dâhil olmak üzere dünyanın dört bir tarafından insan bölgeye akın etmiştir. Bulgar'daki Ermeniler de özellikle 1431 yılında Moskova Knezi II. Vasiliy'in Bulgar'a düzenlediği seferden (PSRL, VII, 2000: 195) sonra Kazan'a göç etmiştir.

Kazan Hanlığının Kafkasya ve İran ile ticaretinde, Ermeniler büyük rol oynuyorlardı. Kazan şehrindeki Ermeni tüccarlarının mevcudiyetiyle ilgili bilgi Kazan vakayinamesinde mevcuttur. Vakayinamede Rusların Kazan'ı istila ettikleri zaman Buharalı, Şemahalı Ermeni ve diğer tüccarların Kazanlılarla birlikte kalenin içinde mahsur kaldıkları kaydedilmiştir (Kazanskaya İstoriya 1954: 134-135). Avusturya İmparatorunun elçisi Herberşteyn de Kazanlıların Ermenilerle ticaret yaptıklarını kendi notlarında kaydetmiştir (Herberşteyn 2008: 286). Aynen Saray'da olduğu gibi, Kazan'da da Ermeniler ayrı bir mahalleye sahip idi, hatta bu mahallede varlığını XIX. yüzyıla kadar devam

ettiren bir kilise mevcuttu. Ermeni mahallesi, Kazan kalesinden bir kilometrelik mesafede olan Kaban Gölü sahiline, Nogay yolu yakınına yerleşmişti (Hudyakov 1991: 281). Bu mahalle, XX. yüzyılın ortalarına kadar Armyanskaya (Ermeni) Sokağı adını taşımıştır.

Ermenilerin buradaki varlığına işaret eden bir başka delil, şehirde yapılan kazılar neticesinde XVI. yüzyıllara ait Ermeni mezar taşlarının bulunmasıdır. N. K. Vısotskiy, Kazan'daki Üçüncü Tepe mahallesinde bir uçurumun kenarında pek çok Ermeninin defnedildiği büyük bir umumî kabir bulmuştur (Vısotskiy 1889: 4). Ermenice yazılı kabir taşları Kazan müzesinde muhafaza edilmektedirler. XVI. yüzyıldan itibaren Ermenilerin bölgedeki varlıklarının sona ermesinin ve Kazan'da toplu Ermeni mezarlığının ortaya çıkmasının nedeni ise, IV. İvan'ın Kazan istilası sırasında şehirdeki Ermenilerin Rus tarafına geçmesi ve IV. İvan'ın onları bu hareketlerinden dolayı ödüllendirmek yerine cezalandırmasıdır.

Ermenilerin İhaneti

Kazan'daki Ermeni mezarlığını bulan N. F. Vısotskiy, söz konusu Ermeni mahallesinin nasıl yok edildiğini, tarihe merak duyan Kazan'daki bir Ermeni vatandaşından öğrenmiş ve daha sonra öğrendiklerini kendi makalesinde ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır:

Tatar hanları devrinde Kazan'da pek çok Ermeni, aileleriyle birlikte yaşıyordu. Onların kendilerine mahsus mahalleleri, kiliseleri vardı. Eski Ermeni mahallesi, şimdiki Sukonnaya Slobada'da yer alıyordu. Şimdiki Georgiyevskiy Kilisesi yerinde Ermenilerin kendi kiliseleri vardı. Korkunç İvan tarafından Kazan kalesi muhasara edildiği esnada Rus askerinin her bir hücumu, Tatar askerleri tarafından püskürtülüyordu. Bunu gören Ermenilerden bazıları, Rusların karargâhına giderek epeyce para mukabilinde Kazan kalesinin zayıf noktalarını göstereceklerini söylediler. İvan, Ermenilerden kalenin bu sırrını para karşılığında öğrendi ve bu noktalardan hücum ederek Kazan kalesini zaptetti. Kazan şehri zaptının zafer kutlamalarını yaptıktan sonra İvan, Ermenileri hatırlayarak onlara olan borcunu ödedi. İvan, Bu kadar zaman birlikte ticaret ettikleri eski müttefiklerini para mukabilinde satan bu Ermeniler, bize karşı da aynı hareketi yapabilir diyerek bunların hepsini idam ettirdi. Bunu öğrenen bazı Ermeniler geceleyin Kazan etrafından kaçtı ve İdil Nehri'nin sahilindeki Tatar şehri olan Astrahan'a iltica etti. Astrahan şehrinde bugüne kadar Kazan'dan kaçan bu Ermenilerin ahfadı yaşamakta ve Kazanlı soyadını taşımaktadır. Hiç şüphesiz bütün Ermeni mahallesindeki Ermeniler kaçamadı; bunlar idam edildiler (Vısotskiy 1889: 4-5, Hudyakov 1991: 280-281).

Vısotskiy'in bulduğu Ermeni mezarlığı da işte bu dönemden kalmıştır. Her ne kadar Ruslar, Kazan'daki bütün Ermenileri idam etmeseler de, bu dönemde Ermeni mahallesi büyük ölçüde boşalmıştır. Bunun ikinci nedeni artık Rusların Kazan'ı istila etmesiyle bölgenin doğu ile ticaretinin azalması ve bu bağlamda Ermenilere olan ihtiyacın kalmamasıdır. Bunun neticesinde IV. İvan'ın katliamından kurtulabilen Ermeniler bölgeden uzaklaşmışlardır. Ermenilerin Tatarlara olan ihanetlerinin bir hatırası günümüzde de saklanmaktadır. IV. İvan Kazan'ı ele geçirdikten sonra Moskova'nın merkezinde Kazan'ı ele geçirmesinin anısına Vasiliy Blajennyi Kilisesi'ni inşa ettirmiştir. Kilisenin dokuz kubbesinden biri, Ermeni piskoposu Grigor'un (252-326) adını taşımaktadır (Atadjanyan 2006: 46-47).

Sonuç

Müslüman Tatar hanları döneminde geniş serbestlik içinde yaşayan ve bütün tüccarlar gibi bir takım imtiyazlara sahip olan Ermeniler, din kardeşleri Rusları, Kazan'ı istila ettikten sonra sadece daha önce sahip oldukları bütün hakları değil, hayatlarını da kaybetmişlerdir. Küçük menfaatlerin peşinde koşan ve düşmana Kazan kalesinin zayıf noktalarını gösteren Ermeniler bu yaptıkları karşısında Rusların da güvenini yitirmişlerdir. Rusların bölgeyi istilasından sonra Tatar hanlarının kıymeti bütün halklar tarafından daha iyi anlaşılmıştır. Altın Orda ve Kazan Hanlığı döneminde hanlar farklı dinlere ve etnik gruplara ne kadar müsamahalı ise, bölgeye hâkim olduktan sonra Ruslar da bunlara karşı o kadar acımasız olmuş ve Hristiyanlaştırma ile Ruslaştırma siyasetini başlatmışlardır. Ermeniler, devamlı olarak bölgenin güçlü ülkesi olan Çarlık Rusyası'nın desteğini elde etmeye ve bu destek sayesinde konumlarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Ancak Ermeniler, Ruslarla yaptıkları işbirliğinden zararlı çıkmış ve amaçlarına ulaşamadıkları gibi, can ve mal kaybına uğramışlardır.

Açıklamalar

¹ İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği alanda kurulan bir Türk devleti. Başta Göktürk Hanlığı'nın idaresinde yaşayan Bulgarlar, 630'da bu devletin fetretü üzerine Büyük Bulgar Devletini kurdular. Ancak bu devlet kısa bir süre sonra komşu Hazar Hakanlığı tarafından ortadan kaldırıldı. Bunun üzerine Asparuh idaresindeki Bulgarlar, Tuna'ya doğru yönelerek Tuna Bulgar Devletini kurdular. Bulgarların bir kısmı ise, İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği sahaya yerleşmişti. İdil Bulgarları burada bölgenin yerli halkı Fin-Ugorları ve öteki Türk topluluklarını da idareleri altına alarak bir devlet kurdular. Daha İbn Rüş, 903-913 yıllarında kaleme aldığı *El-Anaku'n-Nafise* adlı eserinde Bulgarların büyük kısmının Müslüman olduğunu yazmıştır. Rıza Fahreddinov, Şemseddin El-Dımaşki'ye dayanarak, Bulgarların İslamiyet'i Muktedir zamanında kabul ettiklerini yazmaktadır (Tagirov 2007: 35-62).

² Saray şehri, Cengiz Han'ın oğlu Batu Han tarafından II. Kıpçak Seferi dönüşünde İdil Nehri'nin sol kıyısındaki bir düzlükte inşa ettirilmiştir (Barthold 1944: 351-353). Dönemin kaynaklarında Saray-Batu şehrinin yanı sıra Saray-Berke ve Saray el-Cedid adları da zikredilmektedir. Bu husus, Saray şehri ile ilgili farklı görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Saray-Batu ile Saray-Berke'nin aynı şehir olduğunu, Saray el-Cedid'in ise yeni bir şehir olup Özbek Han zamanında kurulduğunu ileri sürenlerin yanı sıra (Morgan 1986: 142), Saray-Berke'nin Saray el-Cedid olduğunu savunanlar da vardır (Fedorov-Davidov 1973: 79; Yakubovskiy 2000: 84). Saray-Batu'nun zamanla Saray-Berke adını almasının ihtimali yüksektir. Bunun nedeni de bu şehrin asıl manası ile şehre dönüşmesinin Berke zamanına denk gelmesidir. Kesin bilinen ve şüphe uyandırmayan nokta ise, gerek Saray-Batu'nun gerek ise Saray-Berke ve Saray el-Cedid şehirlerinin Altın Orda'nın başkenti olmasıdır. Saray şehrinin adı, şehrin ortasında yer alan hanların oturduğu Altın-Taş isimli *saray*dan gelmektedir. El-Ömerî'ye göre, bu muhteşem sarayın üzerinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın bir hilâl bulunmaktaydı. Saray ihata duvarları ve bazı binalarla baştanbaşa çevriliydi. Bu binalarda kışın hanlığın ileri gelen emirleri oturur; yazın ise Han ile birlikte Hanlık Ordası'na geçerlerdi (El-Ömerî 1941: 386-388). 1395-96 yıllarında vuku bulan Timur seferleri ise, Saray da dahil olmak üzere birçok Altın Orda şehrini yerle bir etmiştir (Şamî1987: 199). Altın Ordalılar, aynen Büyük Moğol İmparatorluğu ve diğer varisleri gibi, şehirleri uçsuz bucaksız bozkırların ve süvari birliklerin koruduğuna inandıkları için, şehirleri surlarla çevirmiyorlardı. Bu husus, Timur'un işini kolaylaştırmıştır. Timur'un seferlerinden sonra Saray şehri yeniden canlanmasa da 1578 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu tarihte Korkunç İvan'ın oğlu Fedor'un emriyle Saray şehri tamamen yıkılmıştır (Yegorov 1997: 75). Volga'dan ayrılan Aktübe kenarındaki iki şehir harabesi Saray şehirlerinin kalıntısı sayılmaktadır ki, bunlar bugünkü Tsarev ve Selitrennoye'dır (Barthold 1967: 206-207). Bu kalıntılardan ilkinin Saray el-Cedid'e, ikincisinin ise Eski Saray'a ait olduğu bilinmekle birlikte hangisinin Eski Saray, hangisinin Saray el-Cedid'e ait olduğu bilinmemektedir.

Kaynaklar

- Atadjanyan, İrina Artavazdovna (2006). *İz İstoriyi Russko-Armyanskikh Vzaimootnoşeniy s X po XVIII Veka*. Erevan: Lingva Yay.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç (1967). "Saray". *İslam Ansiklopedisi*. C. X. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. 206-207.
- _____ (1944). "Batu". *İslam Ansiklopedisi*. C. II. İstanbul: İstanbul Maarif Matbası. 351-353.
- Fahreddin, Rizaeddin (2003). *Altın Ordu ve Kazan Hanları*. Çev. İlyas Kamalov. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Fedorov-Davidov, German Alekseyeviç (1973). *Obşestvennyy Story Zolotoy Ordi*. Moskova: İzdatelystvo Moskovskogo Universiteta Yay.

- Galstyan, A. G. (2005). *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*. Çev. İlyas Kamalov. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Herberşteyn, Sigizmund (2008). *Moskoviya*. Moskova: AST Yay.
- Hudyakov, Mihail Georgiyeviç (1991). *Oçerki Po İstoriyi Kazanskogo Hanstva*. Moskova: İnsan Yay.
- İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler* (1991). Haz. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- İbn Fadlan (1998). “Kniga Ahmada İbn Fadlana k Tsaryu Slavyan”. *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*. Ryazan: Aleksandriya. 451-496.
- Kamalov, İlyas (2003). *Moğolların Kafkasya Politikası*. İstanbul: Kaknüs Yay.
- _____ (2009). *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Morgan, Davis (1986). *The Mongols*. Oxford: Basil Blackwell.
- El-Ömeri (1941). “Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr”. *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*. Yay. Haz. Vladimir Gustavoviç Tiesenhausen. C. I. Çev. İsmail Hakkı İzmirli. İstanbul. 361-414.
- PSRL, VII: Ermolinskaya Letopisy* (2000). Yay. Haz. Aleksandr İvanoviç Tsepkov. Ryazan: Aleksandriya.
- Smirnov, Aleksey Petroviç (2000). “Armyanskaya Koloniya Goroda Bulgara”. *Materialı i İssledovaniya Arheologiyi LXI*: 330-359.
- Şâmî, Nizamüddin (1987). *Zafernâme*. Çev. Necati Lugal. Ankara: TTK Yay.
- Tagirov, İndus Rizakoviç (2007). “İdil Bulgarları”. Çev. İlyas Kamalov. *Avrasya Fatihi Tatarlar*. Yay. Haz. İlyas Kamalov. İstanbul: Kaknüs Yay. 35-62.
- Ter-Sarkisyantz, Alla Ervandovna (1998). *Armyane: İstoriya i Kulyturnıye Traditsiyi*. Moskova: Vostochnaya Literatura.
- Vısotskiy, N. K. (1889). “Nemetskaya Kurtina-Drevneye Armyanskoye Kladbışe v Kazani”. *İzvestiya Arheologiyi, İstoriyi i Etnografii Pri Kazanskom Universitete VII*: 3-5.
- Yakubovskiy, Aleksandr Yuryeviç (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü*. Çev. H. Eren. Ankara: TTK Yay.
- Yegorov, Vadim Leonidoviç (1997). “Saray, Sarayçık, Bahçisaray”. *Rodina 3-4*: 72-77.
- Yeritsov, Aleksandr Davidoviç (1901). “Pervonaçalnoye Znakomstvo Armyan s Severo-Vostoçnoy Rusyu Do Votsareniya Doma Romanovih v 1613 Godu”. *Kavkazskiy Vestnik XII*: 49-59.

The Armenians in the Idil-Ural Region and their Treason against the Tatars

İlyas Kamalov*

Abstract

The Armenians settled in the İdil-Ural region when the Volga Bulgaria State was in power, and they preserved their existence in the region while the Golden Horde and the Kazan Khanate ruled the region. Owing to the tolerant regional policies of the Golden Horde and the Kazan Khans, The Armenians possessed significant privileges like the other non-Turks in the region. It is known that the Armenians had their own neighborhoods and churches in the region. Despite all this, the Armenians betrayed the Tatars, with whom they had lived together and in peace for six centuries, and they took the side of the Russian invaders during the Russian invasion. After the control of the region passed to the Russians, the Armenians not only lost their privileges given to them by the Tatar Khans, but they also had to leave the region. Unlike the Tatar Khans, who were very tolerant towards other regional and ethnic groups, the Russian Tsars adopted a cruel policy towards them.

Keywords

İdil-Ural, Armenians, Tatars, Golden Horde, Kazan.

* Dr., Turkish Historical Society, Specialist in Armenian Studies / Ankara
ilyas@ttk.org.tr

Сотрудничество некоторых армянских торговцев с русскими при падении Казанского ханства

Ильяс Камалов*

Аннотация

Армяне, поселившиеся в Волго-Уральском регионе еще во времена Волжской Булгарии, сохранили свое присутствие в регионе и в годы существования Золотой Орды и Казанского ханства. Благодаря терпимой религиозной политике Золотой Орды и казанских ханов армяне, как и другие народы нетюрского происхождения, пользовались большими привилегиями. Известно, что армяне имели свои районы расселения и свои церкви в регионе. Несмотря на это, часть армян во время вторжения русских, перешла на сторону завоевателей. С установлением русского господства в регионе армяне полностью потеряли привилегии, данные татарскими ханами, а также вынуждены были переселиться с этих территорий. Насколько татарские ханы проводили терпимую политику по отношению к представителям других религий и этнических групп, настолько русские цари проводили жестокою по отношению к ним колониальную политику.

Ключевые слова

Волго-Урал, армяне, татары, Золотая Орда, Казань.

* доктор, ТТК (Общество турецкой истории), специалист отдела армянской истории / Анкара
ilyas@rtk.org.tr